

Sadržaj

Reči zahvalnosti	9
Umesto predgovora	13
Uvod	15
<i>Poglavlje I</i>	
Preludij za događaje koji su bili na pomolu	19
<i>Poglavlje II</i>	
Uporno poricanje	43
<i>Poglavlje III</i>	
Nevoljko prihvatanje	105
<i>Poglavlje IV</i>	
Surovo buđenje (<i>Beograd</i>)	127
<i>Poglavlje V</i>	
Oporavak	215
Epilog	265
Prilog I	271
Prilog II	277
Napomene	279
O autoru	285

Umesto predgovora

Ovu knjigu napisala sam prvo na engleskom jeziku. Naprosto je u tom obliku izašla iz mene. Mislim da nema ni smisla, ni potrebe razmišljati o razlozima. Mnoga su objašnjenja moguća. Ono što je meni bilo važno jeste činjenica da je rukopis otkupio britanski izdavač „Pen & Sword“ i da je knjiga izašla u njihovoj ediciji *Istorija*, što mi se čini logičnim. Naime, za engleskog čitaoca moj tekst je sve-dočenje o nedavnim istorijskim događajima u „dalekoj“ zemlji, dok je za domaćeg čitaoca to sasvim nešto drugo. Za domaćeg čitaoca knjiga predstavlja podsećanje na događaje čiji su odjeci još uvek jako relevantni i prisutni u svesti mnogih ljudi.

Nisam se lako odlučila da prevedem knjigu. Prošlo je mnogo vremena dok sam, uz nagovor prijatelja, počela da razmišljam o prevodu. Što sam duže razmišljala, sve me je više ta ideja privlačila. Najednom sam imala potrebu da, nakon „razgovora“ sa samom sobom (što mislim da je bio slučaj sa pisanjem na engleskom), počnem i da „razgovaram“ sa potencijalnim čitaocima.

Pošto sam ja i autor i prevodilac, dala sam sebi slobodu, uz neophodnu saglasnost urednice, da u prevod unesem neke izmene. Ne radi se o suštinskim izmenama. Tekst je i dalje prevod knjige, ali je ažuriran iz dva razloga: zato što je memorija ponovo proradila i zato što domaći čitaoci dublje poznaju materiju. Uglavnom sam izbacila objašnjenja koja su mi se činila nepotrebnim ili sam ubacila ponešto čega sam se naknadno setila, a činilo mi se bitnim. Utiske o ljudima nisam modifikovala mada su se neki, u slučaju jedne ili dve osobe, u međuvremenu bitno promenili. Smatrala sam da to nema značaja u kontekstu ove knjige. Jezik na koji sam tekst prevela zapravo je moj idiolekt, tj oblik maternjeg jezika kojim govorim čitavog života.

Knjigu sam pisala po sećanju, a sećanje nije uvek i sasvim pouzdano. No, osim nepouzdanog sećanja, tekst je obojen i činjenicom da govorim o vlastitom iskustvu. Događaji o kojima govorim, posebno oni iz građanskog rata u Bosni, jesu „priča iz mog podruma“. Svaki je podrum imao svoju priču. A podruma je bilo mnogo. Takođe se iskustva i doživljavanje izbeglištva bitno razlikuju od slučaja do slučaja. Tek spajanjem različitih priča, raznih sećanja, kreiranjem mozaika uspomena može da se sklopi slika o trenutku.

Nadam se da će ono što je sada prisutno u mojoj svesti kroz knjigu i kroz svest čitalaca vremenom postati prošlost, istorija. Zato bih ovde da citiram Džonatana Saksa, pređašnjeg nadržabina Velike Britanije, koji kaže: „Između istorije i sećanja postoji suštinska razlika. Istorija je *njegova* priča – događaj koji se u neko drugo vreme dogodio nekom drugom. Sećanje je *moja* priča – nešto što se dogodilo meni i predstavlja deo onog što čini mene. Istorija je informacija. Sećanje, za razliku od toga, jeste deo identiteta ... Sećanje je prošlost u sadašnjosti, onako kako živi u meni. Bez sećanja ne može da bude identiteta.“¹

Verovatno je to razlog što u knjizi ne govorim samo o događajima, o *našim/njihovim* akcijama i reakcijama, o ponašanju i emocijama, nego i o potrazi za identitetom. Pišući ovu knjigu, ja sam otkrila značajan deo sebe. Nadam se da ćete i vi, čitajući je, tu otkriti poneki delić sebe.

Uvod

Prvobitna ideja da napišem knjigu uspomena iz rata je dugo tinjala u meni. Dugo sam odbijala da je napišem i pored toga što su me mnogi nagovarali. Prvi i najvažniji među njima je bio moj muž Ned. Međutim, donedavno je sve to još uvek bilo suviše rovito; tek nedavno sam osetila da se sleglo i da utiske mogu da smatram donekle objektivnim.

U knjizi pominjem određeni broj ljudi, kako porodicu tako i prijatelje, čija imena navodim onako kako sam te ljude obično oslovljavala, pa je to razlog što ponekad navodim samo nadimak. Jugoslavenska imena, kao što je poznato, često ukazuju na nacionalnost te su asocijacije tog tipa neminovne. Međutim, nastojala sam da tom aspektu dam što manje značaja. Na nekim mestima pominjem nacionalnost, ali samo onda kad okolnosti to zahtevaju. To mi je bila namera, ali nisam sigurna koliko sam uspela. Zapravo, ponekad takve stvari zavise i od toga kako se tekst čita. Moj cilj je bio da se što više približim objektivnosti. Takođe sam nastojala da više pažnje posvetim emotivnim aspektima nego samim događajima, jer emocije smatram relevantnijim za ono o čemu sam želela da u ovoj knjizi govorim. Pošto se radi o memoarima, podrazumeva se da je pristup lični i subjektivan, ali se nadam da sam i pored toga uspela da nagoestim univerzalnost ljudskog ponašanja, ljudskih reakcija i impulsa. To mi je bila osnovna zamisao, koju pak nije bilo lako i ostvariti, jer iako knjiga daje privatno viđenje događaja, ti su događaji zapravo bili veoma javni. Obuhvatila sam period od oko deset godina mog života, od 1992. do otprilike 2002; od sredine mojih četrdesetih do sredine pedesetih godina života. Iskustvo stečeno u tih desetak godi-

na me je na razne načine obogatilo, ali to je vrsta bogatstva kojeg bi se svako rado odrekao.

Mnogo je vremena prošlo od trenutka kada sam sve o čemu pišem doživela i trenutka kad sam počela o tome da pišem, ali emocije izbijaju na sve strane. Nikakvo čudo, kad se zna da je tekst baziran na opisu vlastitog doživljaja presudnih trenutaka u životu koji neminovno izazivaju jaku emotivnu reakciju. Radi se o opisu perioda koji smo ja i ljudi oko mene bili primorani da provedemo u prvih nekoliko meseci građanskog rata u Bosni i Hercegovini i opisu svega onog kasnije što je usledilo kao posledica. (Mada termin „građanski rat“ nije opšteprihvaćen, ja ga koristim, jer smatram da je oružani sukob u Bosni i Hercegovini, po svim odlikama, bio upravo to.)

To je iskrena priča o preživljavanju, o bolu nasilnog napuštanja doma, o bolu beskućništva, o bolu kidanja veza. U knjizi takođe govorim o očajničkim pokušajima da se stvori neka vrsta replike tog doma ili da se nađe novi dom, da se oforme nove veze, da se definiše vlastito mesto. Pored toga, dosta pažnje sam posvetila priči o vlastitom izgubljenom identitetu. Sa nestankom Jugoslavije nestali su i temelji na kojima je građen identitet Jugoslavenstva, identitet za koji sam verovala da me određuje. Nagli gubitak identiteta iziskivao je preispitivanje, potragu za nečim što bi taj identitet zamenilo. Traganje se završilo ne samo buđenjem „uspavanog“ identiteta koga ranije nisam bila sasvim svesna, nego i začuđujućim prihvatanjem novog identiteta. Knjiga obiluje ličnim primerima i detaljima, mada su pri tome šire društvene i političke konotacije neizbežne.

Tačno je da je ovo još jedna u nizu knjiga o Sarajevu i Jugoslaviji devedesetih godina, ali u ovoj, rekla bih, prevladava lični ugao. Naglasak sam svesno stavila na postupke kako mene same tako i onih sa kojima sam direktno dolazila u kontakt; težište je na mom i njihovom ponašanju i osećanjima. Okosnicu svega čini pokušaj da analiziram sudbinu ljudi koji su bili primorani da beže iz „svog“ ka „nesvom“ i da oslikam sve ono što se dešava u takvim nepredvidenim i nepredvidivim situacijama.

Nažalost, u pitanju je Balkan, na kojem ovo nije prvi put da se tako nešto dešava. Radi se o području koje je kroz bližu historiju doživelo obilje potresa i udara. Napuštanje doma je fenomen poznat i izvan Balkana, ali menjanje okruženja bez stvarnog napuštanja doma baš i nije. Za razliku od napuštanja doma, fenomen menjanja okruženja bez napuštanja doma na Balkanu, u granicama bivše Jugoslavije, nije bio redak. (I)storija babe mog prijatelja i tužno i živopisno ilustruje upravo to. Naime, ona je rođena 1904. (srpske nacionalnosti, što je ovde relevantno) i nikad nije napustila Gacko, hercegovački gradić u kojem se rodila, a ipak je uspela da život proživi u sedam različitih država, u sedam različitih režima, do smrti 1997. godine. Kratak rezime njenog kretanja bez pomeranja je sledeći: rođena je u Otomanskom carstvu, koje je tri godine po njenom rođenju Austro-ugarska anektirala. Godine 1918, po završetku Prvog svetskog rata, prema posleratnom međunarodnom sporazumu, zatekla se u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je 1929. preimenovana u Kraljevini Jugoslaviju (što nije bila suštinska promena, nego samo promena imena). Međutim suštinska promena, u njenom slučaju promena koja je za nju Srpkinju značila i ozbiljnu pretnju za život, nastupila je 1941, kad je taj region potpao pod upravu Nezavisne države Hrvatske (NDH), koja je vodila, blago rečeno, izrazitu antisrpsku politiku. Od 1945. godine živela je u novoj socijalističkoj, takozvanoj drugoj Jugoslaviji (koja je povremeno menjala naziv, ali ne i suštinu), sve do 1992. godine, kad je kratko vreme živela u novonastaloj tvorevini pod nazivom Republika Bosna i Hercegovina, da bi na kraju život završila 1997. godine, u takođe novonastaloj Republici Srpskoj (koja se otopila od Bosne i Hercegovine 1992. godine).

Sve što sam u ovoj knjizi opisala bazirano je na sećanju, a sećanje je varljivo i nepouzđano, pa može da se desi da sam neke događaje možda zaboravila da pomenem ili da se neki nisu desili onako kako ih ja pamtim. Pod tako traumatičnim okolnostima često se dešava da pamtimo nevažno, a zaboravljamo izuzetno. Kako poznati ame-

rički psihoterapeut i pisac I. D. Jalom kaže: „Memoari ... su mnogo više fikcija nego što mi to mislimo.“⁴¹ Takođe je važno naglasiti da, pošto pod tako tegobnim okolnostima vreme postaje relativno, redosled događaja koje pominjem u tekstu možda nije uvek naveden hronološki i u vremenu kad su se desili. Osim toga mestimično sam u navođenju svesno prekidala hronologiju; ponekad sam pomenula događaje od pre 1992. ili posle 2002. jer sam ih smatrala bitnim. Njih sam najčešće navodila kurzivom. Sve ono o čemu sam pisala, opisala sam onako kako pamtim, sa verom da tačno pamtim. To se, između ostalog, odnosi i na vojne pozicije i oružane borbe u Sarajevu i oko njega. Svi događaji – politički, vojni i lični – u Sarajevu dogodili su se u periodu od marta 1992. do sredine augusta iste godine.

I na kraju, nije nimalo slučajno što sam osetila potrebu da napišem ovu knjigu baš krajem septembra 2019. godine, kada su naglo, u Velikoj Britaniji, porasle „temperature“ u raspravama o Brexit-u. Gnev, animoziteti i podele su prevladale i jezik u sveopštoj komunikaciji je postao grub i neodmeren. Za mene je to bilo neprijatno podsećanje koje me je uznemirilo. Atmosfera je tada ličila na ono što sam videla na početku 1992. godine, mada te dve situacije nikako ne mogu da se porede. Međutim, moje reakcije mi se čine razumljive: koga su guje jele ... Zato sam odlučila da taj probuđeni nemir pretočim u knjigu. Nažalost, pre nego što sam završila pisanje pojavila se i pandemija COVID-a 19. Ponašanje ljudi u toku pandemije je više ličilo na ponašanje u građanskom ratu. To je takođe sasvim razumljivo. Da pomenem samo neke sličnosti; i u pandemiji, kao i u građanskom ratu, ljudi se osećaju nemoćni pred neprijateljem (u slučaju pandemije nevidljivim i nepoznatim), suočeni su sa neizvesnošću, nesigurnošću i strah od neposrednog prisustva smrti postaje akutan. No, pandemija s ovom knjigom nema mnogo veze, osim utoliko što mi je, u to naopako vreme, pisanje i redigovanje postalo dodatni izvor smisla. Na kraju, i ponovo nažalost, dok sam prevodila knjigu, izbio je rat u Ukrajini, koji je moje uspomene učinio akutnijim.